

Elm tariximizə dəyərli töhfə

Kimyə sahəsində kifayət qədər uğurlar əldə etmiş həmkarım bir neçə fərqli sahədə fəaliyyət göstərir və nailiyyətləri də göz qabağındadır. Onlardan biri haqda söhbət açmaq istəyirəm. Söyləmək istədiyim hadisə sıradan deyil, odur ki, fikrimcə, lap mənbəyindən başlamaq düzgün olardı.

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Kimyaçı alim R. Rəxşanlı əldə etdikləri əsasında kitabça qələmə almağa qərar verir. Həmin zamanda elm tarixinə dair dünya ədəbiyyatından xeyli elmi əsərlər, kitablar oxuduğundan elm tarixi sahəsinin müəyyən problemləri, məqamları ona aydın idi. Artıq onun belə qənaəti vardı: "Özümüz elm tariximizi tədqiq etməsək, özge tədqiqatçıların nəticələrinin heç də hamısı ilə razılaşmadığımızı sübut etməli olacağıq". Bu ciddi qənaətlə razılaşmamaq mümkün deyil. Çünki belə qənaət yalnız və yalnız uzun illərdəki mütləq, müqaisələrin, düşün-cələrin, təhlillərin nəticəsi idi. Bu qənaət ciddi araşdırmanın məntiqi nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdı. Kitab yazmağa hazırlaşan Rəşul müəllimə digər məqam da belli idi. Onda əminlik yaranmışdı: "Özünü sivil adlandıran ölkələrdəki kimi b izim vətəndaşlar arasında da sırf elm tarixinə maraq olduqca zəifdir. Lakin görkəmli şəxslərin həyat və fəaliyyətinə isə maraq kifayət qədərdir. Odur ki, alimlərimizin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən əsərlər vasitəsilə elm tariximizi təbliğ etmək imkanından yararlanmaq yaxşı vasitədir".

Şəxsi qənaətlərini nəzərə almaqla qələmə aldığı "Möhsün bəy Xanlarov" kitabçası 1997-ci ildə "Qorqud" nəşriyyatında çap olundu. Kitabça rusca buraxıldı ki, xaricilər tərəfindən də oxumaq, alimimizi tanımaq mümkün olsun. Başqa sözlə, məqsəd alimimizin təbliğinin daha geniş miqyasda aparılması idi.

Kitabca maraqlı yazılmışdı və faktlarla zəngin idi. Möhsün bəy, ailə üzvləri, təhsil aldığı real məktəbi hansı qiymətlərlə bitirməsi haqda cədvəl ilə, təhsilini davam etdirdiyi və dissertasiya işi yerinə yetirdiyi universitetlər, ona dərs demiş və elmi rəhbəri olmuş alimlərin, tanışları rus kimyaçıların şəkilləri ilə zənginləşmişdi. Mütaliə etdikcə ilk kimyaçı alimimizin keçdiyi həyat yolu müəyyən dərəcədə oxucuya məlum olur. Bakının qədim, tanınmış, varlı Xanlarovlar nəslindən olub, atası Məhəmməd bəy şəhər əhrasında və digər yerlərdə geniş torpaq sahələri varmış. Bakı ətrafında isə neft mədənlərinə malik idi. İçəri şəhərdə doğulmuş Möhsün ilk təhsilini oradakı Sıniq Qala məscidinin Mirzə Esib Qüdsi mədrəsəsində alıb. Müstəqil surətdə rus dilini öyrəniş, rus gimnaziyasında və real mək-

Möhsün bəy Xanlarov
(T. Əliyeva vermişdir)

təbində təhsilini davam etdirib.

Həmin dövrdə Bakıda neft emalı sənayesi genişləndiyindən atası oğlunun yeni sahənin mühəndis-techno-loqu kimi yetişməsinə istəyir. Onu təhsil almağa Almaniya yollayır. Gənc Möhsün universitet təhsilinə Vürsburq şəhərində başlayır, gözəl və uğurlu saydığı Leypsiqdə davam etdirir. Lakin buranı bitirdikdə doğma şəhəri-nə qayıtmağa heç də tələsmir, valideynlərinin onu səbirsizliklə gözləməsinə baxmayaraq. O, biliyini daha da dərinləşdirmək və genişləndirmək fikrinə idi. Bu işə dissertasiya işi işləməklə mümkün olardı. Buna qərar versə də ortaya sual çıxdı: - hansı universitetdə və kimin rəhbərliyi altında? Seçimi Strasburq Universiteti və adlı-sanlı professor Rudolf Fittiq üzərində dayanır. 1880-ci ilin mayından həmin şəhərə, universitetə keçdi. Fittiq həmin illərdə laktonlar sahəsində dəyərli elmi nəticələr əldə etməklə işləyirdi, nüfuzlu alimlərdən sayılırdı.

Professor Fittiq əcnəbi gəncə "yox" deməyə də ona dissertasiya mövzusu verməyə tələsməyir. Onun nəzəri biliyini və praktiki işləmə qabiliyyətini sınaqdan keçirmək heç də pis olmazdı. Belə də edir. Öncə gəncə tio-sirkə turşusunun etilrodanidə təsirini tədqiq etməyi tapşırır. Gənc tədqiqatçıya apardığı reaksiya nəticəsində asetilditio-karbamid turşusunun etil efirini almaq nəşib olur. İşinin nəticəsi əsasında alman dilində yazdığı elmi məqaləni 1882-ci ildə "Alman Kimya Cəmiyyətinin Məruzələri" jurnalında dərc etdirir. Bu jurnal təkcə Avro-pada deyil, həm də Amerikada nüfuzlu sayılırdı.

Bu tapşırığı uğurla başa çatdırdıqda ona dissertasiya mövzusu verilir. Professor Fittiq əcnəbi gənc tədqiqatçıya özünün işlədiyi laktonlar sahəsindən aktual mövzu və həm də asan olmayanını verir. Möhsün bəy butirolakton və alfa-etilbutirolaktonun sintezi, onların xassələrinin aydınlaşdırılması ilə məşğul olur. Bu mövzu yenidən ortaya çıxmışdı və tezliklə həllini gözləyirdi. Əcnəbi gənc də bunu bilir-

di, amma ondan imtina etmədi. Necə dəyərlər, qollarını çırmayıb qələbə əzmi ilə işə girişdi. O, apardığı təcrübələri ilə gözəl elmi nəticələr qazandı. "Butirolakton və alfa-etilbutirolakton" adlı dissertasiya yazdı. Elmi rəh-

Xalq rəssamı K. Xanlarovun çəkdiyi Möhsün bəy Xanlarovun (V. Xanlarovun verdiyi şəkil əsasında)

ber professor Fittiqin dissertasiya-sya yazdığı rəy çox maraqlı və dəyərli idi: "Laktonların alınmasına dair indiyədək təklif edilən üsullar heç də həmişə istənilən nəticələrə gətirib çıxarmırdı və ya son nəticə etibarili təmiz olmayan maddələr alınırdı. Xanlarov öz işi ilə aydınlıq gətirdi ki, qamma-oksiyağ turşusunun alfa-etil törəmələri turşunun özündən daha asan lakton əmələ gətirir. Butirolakton ilə qamma-oksiyağ turşusu arasındakı fərqi göstərdi. Laktonların su, turşular, ammoniyak, natrium etilat və digər reagentlərlə qarşılıqlı təsir reaksiyalarını öyrəndi. Bunların nəticəsində alınmış maddələrin xassələrinə ətraflı aydınlıq gətirdi".

1883-cü ildə Strasburq Universitetinin Elmi şurasında Möhsün bəy Xanlarovun dissertasiya müdafiəsi uğurla keçdi. 26 yaşlı azərbaycanlı gəncə kimya sahəsi üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi verildi. Beləliklə, Möhsün bəy Məhəmməd bəy oğlu Xanlarovun adı ilk azərbaycanlı kimyaçı alim kimi bizim elm tariximizə düşdü.

Burada dissertasiya müdafiəsi ilə əlaqəli bir tarixi məqamı yada salmaq yerinə düşərdi. Resul müəllim həmin məqamı da taparaq kitabca daxil etmişdir. Həmin illərdə müdafiədə andiçmə mərasimi keçirilirdi. Dekan tərəfindən müdafiə etmiş şəxs andiçməyə dəvət olunurdu. Dekan sual verirdi: "Sizdən təntəneli surətdə suruşuram, söz verirsinizmi ki, Siz bu andı içməklə öz tərəfinizdən əminliklə təsdiqləyirsinizmi ki, həqiqi elmi maddəni müdafiə edəcəksiniz, onu mənəfeyiniz və ya şan-şöhrət xətrinə inkişaf etdirməyəcəksiniz, xatirənizə inkişaf etdirməyəcəksiniz, Allah haqiqətləri nurunun parlaq işıqlanması və yayılması naminə

edəcəksiniz?" Dekan təbii ki, bu sualı Möhsün bəyə də verdi. O isə təsdiqləyici cavabı ilə yadda qaldı.

Gənc alim Xanlarov dissertasiya tədqiqatlarının nəticələri əsasında geniş məqalə yazıb 1884-cü ildə "Kim-yanın Yustus Libix annalları" jurnalında dərc etdirdi. Bu jurnal o dərəcədə nüfuzlu idi ki, təkcə avropanın de-yil, həmçinin Amerika və Rusiyanın da alimləri elmi əsərlərini dərc etdirməyə çalışırdılar.

Gənc kimyaçı alim Möhsün bəy Xanlarov doğma şəhəri Ba-

Rəxşanlı Strasburq Milli və Universitet Kitabxanası arxivinin kserosurat otağında Möhsün bəy Xanlarovun dissertasiyasının surətini çıxarkən

kiya Rusiyanın elm mərkəzi sayılan Sankt-Peterburqdan keçməklə qayıdır. Bu şəhərdə tanınmış alimlərlə görüşür. Görkəmli kimyaçı alimlər D.I. Mendeleev, N.A. Menşutkin və D.P. Konovalovun təqdimatı ilə 13 sentyabr 1884-cü ildə M.M. Xanlarov Rus Fizika-Kimya Cəmiyyətinə üzv seçilir. Bu işə azərbaycanlı alimə böyük və layiqli sayıqı idi.

Fikrimizcə, təkcə maraqlı deyil, həm də təəccüblüdür, belkə bir qədər də qəribədir, axı Möhsün bəy haq-qında bu qədər müxtəlif səpkili məlumatı tədqiqatçı haradan və necə əldə edib? Həqiqətən çətin inanılısıdır, belkə də bir qədər də möcüzə kimi görünür.

Müəllif heç də sərf etdiyi zəhmət və zamanın əvəzində kitab nüsxələrini satmaq fikrinə düşməmişdi. O, nüsxələri paylamağa başladı, Bakıdakı kitabxanalara, EA-nın rəhbərliyinə və Mərkəzi kitabxanasına, EA-nın kimya təmayüllü institutlarının kitabxanalarına və müdiriyyətinə, universitetlərin kitabxanalarına, elm tarixi ilə maraqlananlara, gərəklilə saydığı şəxslərə, eşidib maraqlananlara və daha kimlərə. Kitab nüsxələrini mümkün qədər geniş miqyasda yaymağa çalışdı. Qoy hamı bilsin ki, xalqımızın belə oğlu olub. Neftin vətəni sayılan Azərbaycanın ilk kimyaçı alimi işə hər yerdə yazıldığı kimi Yusif Heydər oğlu Məmmədliyəv (31.12.1905-15.12.-1961) deyil,

Möhsün bəy Məhəmməd bəy oğlu Xanlarov (24.09.1857-23.02.1921) olmuşdur. Yeni ilk kimyaçı alimimiz əslində bir əsr öncə yaşayıb yaratmışdır.

Bütün bunları biləndə mənə sual yarandı: - Rəşul müəllimin fikirləri, cəhdləri, təəssübkeçliyi, işləri vətənpərvərlik deyilsə, bəs nədir?

Müəllif TV və radio kanallarında dəvət olunmaqla, mətbuatla unudulmuş alimimizi təbliğ etdi.

Lakin tədqiqatçı bununla da Xanlarovla bağlı fəaliyyətini bitmiş hesab etmədi. Onunçün bu şəxslə bağlı axtarışlarını davam etdirmək başlıca məqsədlərdən biri olaraq qalırdı. Yəni də iş-dənkənar vaxtını, istirahət, bayram və məzuniyyət günlərini axtarışlara sərf edirdi. Yeni nələrsə tapmağa nail olurdu, asanlıqla baş verməyə də. Yeni tapıntılar bəs edəcək qədər yığılmışdı. Bi-

Möhsün bəy haqqında kitabca görə Rəxşanlı "Humay" Milli mükafatı alarkən

rinciyyə xeyli əlavələr edilməklə ikinci kitab işiq üzü gördü. Əlavələrə Möhsün bəy Xanlarovun evlənməsi, Xanlarovların seçərəsi, Zərdəbiyə ünvanlanmış beş məktubun surəti, Almaniya jurnallarında dərc edilmiş 2 elmi əsərinin surəti, yeni şəkillər, erməni rəqibinə qalib gələrkən Bakı Dumasına seçilməsi və oradakı fəaliyyəti, digər qurumlardakı, komissiyalardakı işləri, o cümlədən üzrə çıxardığı Nobel qardaşları şirkətinin firıldığı, Bakı quberniyası üzrə ən yüksək vəzifələrdən birinə seçilməsi, Bakı neftinə göz dikmiş Sovet Rusiyasının Azərbaycan Demokratik Respublikasında hakimiyyəti ələ keçirməkdən öt-ür necə zəmin yaratması və məqsədinə nail olması, bu məsələdə daşnak-bolşevik birliyinə istifadəsi, daha nələr. Bu kitab kifayət qədər böyük həcmli və daha rəngarəng məlumatlı idi. 50 mənəyə istinad edilmişdi. Kitab çap olundu, nüsxələri gərəklilə bilingdiyi ünvanlar üzrə paylandı, eyni zamanda yaxın və uzaq xarıca gedib çıxı bildi.

(Ardı var)

Eldar MƏMMƏDBƏYLİ,
kimya elmləri doktoru,
professor